Через поріг боязко переступила бідно одягнена жінка і спинилася в нерішучості.

— Вона? — почувся з-за стола притишений голос.

— Вона. Лозинська Марія Антонівна.

Жінка почула своє ім'я. Карі очі її, завіяні смутком, зустрілися з поглядом не знайомого їй чоловіка у військовій одежі, що сидів за столом. Той чоловік запитував про неї в голови селянського комітету Семена Красняка.

"А нащо запитував? Хто він? Для чого мене викликано сюди?"

Стояла, пов'язана сірою хустиною, у повстяному піджаці, з-під якого виднілася полотняна вишивана сорочка з осварком дешевого намиста. Домоткана спідниця, босі, забруднені в осінню грязюку ноги свідчили про тяжку скруту і злидні цієї жінки.

З-за стола підвівся незнайомий чоловік, і тепер було помітно, що він трохи вищий па зріст за Семена Красняка, ширший у плечах і, певне, старший, бо русяві скроні його вже помітно вкрила сивина.

Він пішов їй назустріч, пе зводячи з неї очей. А очі в нього ясні, голубі, променисті. В них світиться ніжність і така теплота й задушевність, що жінка відчула в цю хвилину незрозуміле для неї самої почуття, немовби перед нею стояв її рідний старший брат, якого не бачила вона давно-давно, а сьогодні так несподівано з ним зустрілася. Він посміхався до неї, і його ясна й щира посмішка зворушувала душу, хвилювала серце...

— Я уповноважений райкому партії Назаров,— сказав він, потискуючи їй руку.— Нам з вами ще не раз, мабуть, доведеться зустрічатись.

— Не знаю...— промовила, ніяковіючи, Марія Антонівна. Не пам'ятає вона у своєму житті випадку, щоб отакий поважний, такий файний чоловік розмовляв з нею люб'язно та ласкаво, щоб вітався навіть за руку...

— Я бідна жінка, вдова... Що я знаю? Що я бачила в житті?

— От саме тому, що ти бідна, ми й запросили тебе до селянського комітету,— озвався Семен Красняк.— Ми знаємо: у тебе, Маріє Антонівно, діти... Ти дуже бідуєш.

— То правда, бідую... Вже як бідую... Ви знаєте... Все ви знаєте, Семене... І моє горе...

— Зндю. Отож, як прийшла тепер до нашого краю Червона Армія, і визволила Західну Україну, і встановилася на нашій землі Радянська влада, то ми зможемо тепер бідним людям допомогти.

Марія Антонівна не зводила з нього очей. Вона добре знала Семена Красняка, бо не один рік працювала разом з ним та іншими наймитами у поміщицьких фільварках та в куркулів. І добре, що саме його обрано тепер на голову селянського комітету, бо хто краще зрозуміє трудящу людину, як не сама ж трудяща людина?

На Семенові сьогодні кептар, який він одягає лише в свята, і сорочка вишивана, застебнута на єдиний дзеркальний гудзик-"шпиньку". А штани ті ж самі, що їх вона бачила на ньому і в празники, і в будні.

Та хоч вбрання на ньому й старе, благеньке, зате в його обличчі з'явилося щось нове, небачене і незнане досі. З-під широких брів

іскрилися чорні очі, а в очах тих уже не було ні колишнього смутку, ні журби. Повеселішав Семен, набрався нової сили, і Марія Антонівна розуміла, що ту силу дала йому Радянська влада.

— Так ось що я тобі скажу, Лозинська. Ми знаємо, хто як живе і в кого які достатки... Отож селянський комітет вирішив дати тобі... корову.

Коли б сліпуча блискавка вдарила з неба в цю хвилину а чи зарокотав у Карпатах грім, вона б, мабуть, менше здивувалася, аніж від цих слів, що їх вимовив Семен Красняк.

— Мені?.. Корову?..— І Марія Антонівна глянула на уповноваженого райкому Назарова, немов хотіла перевірити ще й у нього, чи то ж правда, чи не жартує, бува, з нею голова селянського комітету.

Назаров дивився на неї, посміхався, розуміючи її радість, і ця посмішка стверджувала без слів, що Семен Красняк говорив їй зараз правду.

— А хіба можна... А де ж я грошей... Це ж багато треба грошей на корову... Де ж я їх... Я бідна... У мене, самі знаєте, нічого нема... Навіть ось черевиків немає. Надворі холодно, а я боса.

— Допоможемо вам взуттям... Обов'язково допоможемо,— пообіцяв Назаров.— А корову для вашої родини селянський комітет виділяє без грошей...

— Не розумію... Як же це... У Семена теж є діти... І живе він, як і я, бідно. У нього в самого немає корови... Я ж знаю...

— Не було, це правда, а тепер буде! — упевнено сказав Семен Красняк.— І ти матимеш корову, і я матиму, і найбідніші люди в нашім селі матимуть.

— А де ж їх, корів тих... Де ж ми їх візьмемо?

— Скажу...

Та в цю хвилину до приміщення ввійшло кілька селян, а разом з ними і найбагатший у селі ґазда, одягнений навмисне з старий, селянського крою піджак, у домоткані штани, заправлені в халяви, що дуже щільно облягали його гладкі литки.

Низенький, опецькуватий, неголений, він, швидко озирнувши всіх, найдовше спинився поглядом на Назарові. В глибоких орбітах ґазди виблискували холодні хитруваті очі. Одягом своїм він майже нічим не відрізнявся від інших селян, та спостережливий Назаров помітив на руці прибулого перстень з коштовним діамантом, що його не можна було, очевидно, зняти з короткого ожирілого пальця.

— Добрий день, пане-товаришу комісар,— вклонився він, знявши шапку.

— Я не пан і не комісар,— зауважив Назаров.— До мене звертаються просто... товариш.

— А я ж так просто й звертаюся, пане-товаришу комісар,— продовжував ґазда, позираючи на селян, з якими він разом сюди прийшов.— Ми дізналися, що в нашому селі зараз перебуває такий шановний гість, і вирішили оце зайти, поговорити з вами, розпитатися...

Назаров, зустрівшись з ним поглядом, відчув у маленьких рухливих зіницях ґазди палаючу зненависть і мимоволі почав за ним стежити уважніше. Це одразу збагнув куркуль. Боячись, що його чорні думки може розгадати "пан-товариш", він звертався до нього з перебільшеною ввічливістю, намагаючись у словах і в улесливій посмішці приховати своє ставлення до небажаного й небезпечного для нього гостя.

— Отож, прошу пробачення, ми хотіли у вас, пане-товаришу, запитати: як буде з землею?

— А так і буде, як вирішить селянський комітет.

— Цебто... вони? — кивнув він головою в бік Семена Крас-няка.

— Вони,— спокійно підтвердив Назаров і знову помітив короткий вовчий блиск у зіницях куркуля.

— Добре... Це добре... Ми свої люди... Я з усіма жив у згоді, нікого не образив, нікого не скривдив. Селяни мене люблять. А ви, пане-товаришу комісар, певне, родом з славного Києва?

— Ні, я родом з Москви.

Огрядний ґазда навіть віями заморгав від здивування.

— То прошу пана-товариша комісара... Як же це? З Москви... З самої столиці і так добре знаєте нашу рідну українську мову?

— А чому ж тут дивуватись? У громадянську війну я воював за Радянську Україну проти петлюрівців, Денікіна, Врангеля, проти польських панів. Після війни жив на Україні. Кілька останніх років працював у Києві, а тепер поки що працюватиму тут, па Західній Україні.

— А дозвольте спитатися... То, може, паи-товариш комісар є комуніст? — вимовив він страшне, очевидно, для нього слово, наче доторкнувся до чогось гарячого.

— Так,— відповів Назаров.— Я — комуніст.

І ця спокійна ствердна відповідь вразила глитая. Він дивився на не відому йому людину не тільки з острахом, але й з жагучою зненавистю. Ця зненависть відбивалася в холодному блискові його примружених очей, хоч своє ставлення він і намагався, як і раніше, приховати від допитливих, все розуміючих очей комуніста.

Назаров, звичайно, може, і не став би відповідати на всі оці запитання, коли б довелося йому зустрітися з глитаєм віч-на-віч. Але зараз він розумів, що його слухають селяни-бідняки, яким, мабуть, цікаво було знати, хто прибув до їхнього села.

— То прошу пана-товариша комісара, я ще хочу запитати...

— Ні, тепер уже я запитуватиму,— сказав Назаров, дивлячись в обличчя куркулеві.— Хочу знати, що ви за людина? Хто такий?

— Я? Хто я такий? Місцевий житель, Петро Губа, селянин з діда-прадіда. Та мене ось усі вони добре знають.

Він не витримував погляду Назарова. Він ладен був йому не відповідати б зовсім, але відповідати треба було, і Петро Губа шукав серед односельців, з якими прийшов сюди, підтримки й співчуття. Очі його так і ширяли по обличчях селян, та вони чомусь одводили свої погляди і вперто мовчали.

— Скільки ви маєте землі?

— Я? Скільки маю землі? То прошу пана-товариша комісара, дрібницю маю... У мене борги... Багато боргів лишилося від покійного батька. А потім сина треба вчити. Мій син, прошу пана-товариша, кінчає гімназію, і я сплачую за його навчання.

Сто п'ятдесят злотих на місяць. Хіба українці є багаті? Нема. Де ви бачили? Поляки — о! Це інша річ... Потоцькі, Сангушки... У них

фільварки, земля, а я... Що я маю? Я українець... Я самий щирий українець... Який з мене багач? Я просто селянин...

— А все-таки, скільки ж ви маєте землі, худоби, яке господарство? — наполягав Назаров.

• — Яка в мене земля?.. Яке господарство може мати селянин...

— Має він, товаришу Назаров, сто моргів землі та має багато корів, має коні, свині, птицю,—озвався Семен Красняк, сміливо дивлячись просто у вічі своєму колишньому хазяїнові.

— Всього сто моргів... Правда... Але ж то, прошу пана-това-риша, дрібничка...

— Хто ж вам ту землю обробляв? Хто доглядав за худобою?

— Хто мою землю обробляв? Ось вони.— Обвів ґазда очима присутніх.— Оце вони та ще інша служба.

— А "служба" — наймити, бідняки, вони мали землю?

— Як же, мали... Але прошу пана-товариша вислухать мене. Я мушу сказати... Коли хтось у мене на роботі калічивсь, я лікаря викликав і платив йому за візит. Як же, платив... Це всі знають, я добрий... Я зо всіма у згоді жив. Мене люблять селяни, бо я давав їм підробітки... Я, прошу пана-товариша, буряки сіяв... Цікаво мені знати, скільки збирають буряків з морга у вас там, на Радянській Україні?

Петро Губа хотів перевести неприємну для нього розмову на щось інше, і це зрозумів Назаров, але на запитання, яке цікавило, очевидно, всіх, відповів:

— По-різному збирають... Ось такі колгоспниці з Старосілля, як Марія Демченко та Марина Гнатенко, ще в 1936 році дали врожай буряків понад п'ятсот центнерів з гектара... Після того по всій країні розгорнувся рух п'ятисотенниць. А потім цей рекорд перекрили багато майстрів високого врожаю, які збирали вже буряків по тисячі і навіть більше тисячі центнерів з гектара.

— Як то можна, пане-товаришу комісар, тисячу чи навіть більше тисячі керців буряка взяти з одного гектара? То є казка... То є, прошу пана-товариша, вигадка... Нечувана річ... Неможливий врожай...

— А ми зробимо так,— сказав спокійно Назаров.— Ми для найбідніших селян влаштуємо екскурсію. Нехай поїдуть до кращих наших колгоспів, познайомляться з людьми, побачать на власні очі, як вони живуть, як працюють, як збирають високі врожаї. А коли самі те все побачать, то й перекопаються, що я говорю тут правду... Та не тільки самі переконаються, а ще й іншим людям про це розкажуть. Хіба не так? — звернувся Назаров до бідняків, і у відповідь почулися схвальні голоси:

— Так, так... Поїхати можна... І повчитися можна... Ми чули, що на великій Україні добрі збирають врожаї... Коли б їхній досвід та нам перейняти.

— Не вірю! Прошу пана-товариша... Не вірю!

— А я не збираюся вас переконувати. Я хотів би лише запитати про ваших наймитів, про "службу", як ви кажете... Скільки ж все-таки мали вони землі, як жили?

Назаров свідомо повертався до обірваної розмови, маючи свою мету — зірвати з цього глитая машкару "доброї людини", викрити його перед біднотою, показати сільського павука-екс-плуататора з "щирих українців".

— Як жила служба, наймити мої? Добре жили, пане-товари-шу. Я їх не обижав... Я за них лікареві...

— Це вже ми чули... А давайте спитаємо зараз хоча б ось її. Скільки ви, товаришко Лозинська, мали землі і як вам жилося за панської Польщі?

Вона не сподівалась, що Назаров саме її може спитати про таке. Марія Антонівна сиділа собі в куточку, тиха й заглиблена в свої думки, що видавалися їй сном радісним, але здійсненним. Адже їй пообіцяли дати корову. Діти матимуть молоко, сир, масло... І не треба буде більше ділитися останнім куснем хліба, коли вона, повертаючись з папського фільварку, розламувала йогр між дітьми на дрібні шматочки.

Про це чорне життя не хотілося їй зараз навіть згадувати. Вона терпляче чекала, поки Петро Губа піде собі звідси, і тоді буде змога їй докладніше розпитатися в Семена Красняка і в товариша Назарова про обіцяну корову. Та ще, може, і корму дадуть з панського фільварку... Кормів там багато.

Марія Антонівна мріяла про ту щасливу хвилину, коли вранці вийде вона до корови і парне молоко білими струменями вдарить у днище дійниці, закриє його і, пінячись, ростиме, мов на дріжджах...

Ці мрії обірвав своїм звертанням до неї Назаров. Він питається, скільки вона мала землі та як жила за панської Польщі. Про те можна сказати, бо це всі тут знають, як бідувала вона з дітьми...

— Мала я, товаришу Назаров, всього півморга землі.'.. То як можна було прохарчуватися мені з дітьми? І я робила наймичкою. Ось у них, у пана Губи, робила...

— То скажи... ану скажи, хай пан-товариш комісар почує, чи кривдив я тебе? Чи не виплачував тобі грошей? А чи не давав збіжжя, коли воно

було зароблене? Я платив тобі по п'ятдесят грошів у день, а в жнива то й цілих сімдесят п'ять грошів мала від мене. А чоловікам, прошу пана-товариша, по єдиному злоту виплачував у день. Як всім, так і їй... Нікого не скривдив... Жив у згоді зо всіма... Скажи... Сама про це скажи лану-товаришу.

— Що ж я скажу? Нічого я не скажу,— відповіла Марія Антонівна, і Назаров зрозумів, що вона боїться Петра Губи. Сказати про нього недобре — гляди, ще буде потім мститись, сказати ж про нього щось добре — не могла, бо то була б неправда.

— А хіба я не давав молока твоїм дітям? Давав. Чого ж про це мовчиш? Скажи пану-товаришу...— напосідав колишній хазяїн.

— Давали... Так хіба ж то молоко? Перецідженe... з сепаратора. Його б і собаки ваші не їли.

Петро Губа аж очі вирячив від здивування.

— Що?.. Собаки?.. Ви чуєте, чуєте, яка вона стала панянка?— звертався від до односельців, сподіваючись на їхню підтримку.

— Ми, товаришу Назаров, справжнього молока не бачимо. Бараболю їмо без хліба, а часом то й без солі...

— А м'ясо куштуємо тільки раз па рік — у великодні свята, і то по отакенькому шматочку.

— Що й казати: живемо добре, горя в людей не позичаєм.

— Панам косимо, а собі хліба просимо.

— Ну ось...— звернувся Назаров до Петра Губи.— Чули, що ваша "служба" говорить? Хіба ж то життя для трудящої людини?

— Прошу пана-товариша мені вірити. Я нікого не скривдив... Я у згоді жив з людьми, і наші селяни мене люблять, поважають, бо я не шляхтич, я українець. Самий щирий українець... Я допомагав людям, і мене досі ніхто не скривдив. Поміщики втекли, а я нікуди не втікав. Я людина тиха, лагідна, добра. А ось він, Красняк, зібрав наймитів, прийшов з ними до моєї господи...

— Це тепер не наймити, пане Губо. Це — члени селянського комітету, представники Радянської влади. їх обрав народ, і ви мусите виконувати їхні розпорядження,— зауважив Семен Красняк, і під насупленими бровами вогняно блиснули його очі. Вже хто-хто, а він знав "добрість" та "лагідність" свого колишнього хазяїна. Кращі роки свої Семен Красняк провів у нього в наймах, віддаючи свою молоду силу па чужу роботу. Та не тільки сам... У наймах разом з ним працювала дружина і навіть діти, а жилося не солодко. І тепер, коли до Західної України прийшла Червона Армія, коли встановилася на цій землі Радянська влада, бідним людям життя покращає, бо Радянська влада сильна і не дасть скривдити їх нікому в світі.

Семен Красняк відчув цю силу в собі. Гордий і волелюбний, він нагадував сокола, що, вирвавшись з тісної клітки на простір, розправляє свої потужні крила на всю широчінь...

І зараз душа в Семена Красняка горіла такою зненавистю до багатого ґазди, що, коли б мав змогу, він би розчавив оцю злобну, хитру й підступну людину, розчавив без жалю, як отруйну гадину...

— То прошу пана-товариша комісара сказати, як же буде з моєю землею?

— А ми землю одберемо! — відповів замість Назарова Семен Красняк.— Залишимо вам стільки, скільки визначить громада, а решту одберемо й розподілимо між трудящими людьми.

— Чули, пане-товари... Чули, що він сказав? Це самоуправство! Це розбій... Я буду скаржитись... Він, прошу пана... Він уже переписав моїх коней, корів, свиней... То, прошу пана-товариша, є моя власність. То є мій труд...

— Ні, пане Губо, то є труд наших дідів, батьків, то наш труд... Мій... Ось її, Марії Лозинської... їхній,— повів очима в бік селян, що мовчки слухали цю нечувану досі суперечку колишнього наймита з таким поважним і багатим ґаздою.— Так уже не буде, пане Губо, як було. Радянська влада не дозволить кривдити, визискувати, ображати трудящу людину. Ми не дозволимо! Чуєте? Не дозволимо! — Кожне слово голови селянського комітету разило Петра Губу, наче молот.— Я знаю,— продовжував Семен Красняк,— вам хотілося б, як і раніше, щоб брехня на покуті сиділа, а правда тулилася біля порога. Ні, такому вже не бувати! Тепер ми правду посадимо на покуті, а брехню — геть з хати!

— То прошу пана-товариша пробачити мені... Я трохи погарячився... Навіщо нам сваритись? Адже можна про все по-хорошому домовитись... У мене ось є така думка. Давайте організуємо колгосп, такий колгосп, як там, на великій Україні, і будемо працювати... Тільки з половини... Мої машини, коні, земля. Ваш труд... Це буде по-божому... Згода?

Та знову замість Назарова відповідав Семен Красняк, а Назаров, спостерігаючи цей несподіваний двобій, думав: "У вірних руках Радянська влада. З колишнього наймита виросте добрий ватажок бідноти. Отакі люди будуть нам достойною зміною в цьому краю. Треба тільки зараз їм допомогти". Назаров залюбки його слухав.

— Чули, куди загнув пан Губа? До колгоспу йому вже закортіло... "Мої машини, мої коні, земля"... А з врожаю — віддайте йому половину.

Такого не буде! І про таке навіть не думайте, пане Губо, бо коли ми й організуємо колгосп, то хто знає, чи захоче громада прийняти вас до колгоспу. А машини, коней, землю... Це все ми у вас відберемо, бо не ви, а ми тепер справжні хазяїни в цьому краю, то нехай же не тільки земля, а й машини, і живе тягло буде в наших руках, бо ми будемо на тій землі працювати... Ми будемо збирати...

— Прошу... Пане-товаришу... Та спиніть же його... Що вія говорить? Ви послухайте... Мене до колгоспу не візьмуть... Мої машини, коні, моя земля... А мене — геть! Мене, українця, що зустрічав Червону Армію... квіти підносив бійцям...

— А хто говорив нам,— озвалася раптом Марія Лозин-ська,— хто нас залякував, що йде Червона Армія, ідуть більшовики, здирають з стін образи, б'ють, катують людей... До Сибіру висилають, розстрілюють, а старим людям дають кулю... Це ж ви говорили наймичкам... Я сама все чула.

— Пане-товаришу комісар... Я такого не говорив... Вигадала... Все вона вигадала... Я дуже ждав...— і він впився лютими від палаючого гніву очима в обличчя Марії Лозинської.— Я так ждав рідну Червону Армію, як ждала її твоя старша донька... твоя Катруся...

Назаров помітив, як згадка про дочку вразила матір, наче доторкнувся він цими разючими словами до тяжкої, ще не загоєної рани.

Бліда, вражена жінка підвелася з ослона, і в невеликій кімнаті було чутно всім її тихий, сповнений невимовного болю й страждання голос.

— Ви... Мовчіть... І ніколи більше... Чуєте, пане?.. Ніколи більше не нагадуйте... Не ятріть мого серця... Душі моєї...

Марія Лозипська несподівано заридала. Та її сльози аж ніяк не вплинули па пана Губу, який у ці хвилини домагався своїх прав.

— То я прошу пана-товариша комісара дати мені остаточну відповідь... Як же все-таки буде з моєю землею?

Назаров немовби й не чув того запитання. Він підійшов до Марії Лозинської і почав втішати її, мов рідну сестру.

— Заспокойтеся... Я знаю все... Товариш Красняк мені розповідав... Я розумію, яке горе у вас, і щиро вам співчуваю...

— Я нічого... Я спокійна...— промовила Марія Лозинська, зворушена увагою й співчуттям, що їх виявив до неї гість у таку тяжку для неї хвилину. І коли вона, трохи заспокоївшись, сіла на своє місце, Назаров, дивлячись просто у вічі ґазді, відповів:

— Аз землею, пане, буде так, як сказав товариш Красняк.

— Це розбій!.. Це грабіжництво!..— закричав куркуль, уже не володіючи собою.— Я прошу пана-товариша запам'ятати... Я буду скаржитись... Я знайду управу... Я доведу... Я...

Червоний від люті й образи, він, грюкнувши дверима, вийшов, і тоді люди, що прийшли сюди разом з ним, посміливішали.

— Товаришу Назаров, ви ся питали, як ми жили за панської Польщі... То я можу вам розказати... Я працював у місті Львові в ресторації офіціантом. Я мав два злотих у день, але мусив платити за помешкання двадцять п'ять злотих на місяць. Працював я по вісімнадцять годин на добу, а потім хазяїн мене вигнав з роботи, а взяв іншого, молодшого...

— А я хотів свого сина Михайла навчити працювати на тракторі "фордзон",— озвався від дверей з чоловічого гурту літній тракторист,— гадаєте, пан дозволив? Ні, пан відмовив мені, бо йому, бачте, потрібний тільки один тракторист, і він обрав мене, бо я змалку маю нахил до техніки. Пан послав мене навіть на курси трактористів, а коли я їх

скінчив та повернувся додому, він одібрав у мене документи, щоб я не пішов до іншого поміщика. Робив я багато, а за свою тяжку працю мав на місяць десять злотих грошима, та півстоса дров, та корець хліба на три місяці. Разом то все становило тридцять вісім злотих на місяць... А коли я вдався до пана, щоб і сина мого навчити керувати трактором, то пан не дозволив. "Твій син,— каже,— піде до іншого фільварку на роботу, а яка мені з того користь? Не позвалям!" І не дозволив.

— Те, що було, минулося,— сказав Назаров.— Ми вашого сина Михайла пошлемо на курси трактористів. Ми тисячі чоловіків, юнаків, дівчат навчимо нових професій, і ви матимете своїх трактористів, шоферів, комбайнерів...

До кімнати все більше прибувало людей. Були тут чоловіки, були й жінки, бо їм теж цікаво послухати товариша з великої України. Невеличкий стіл, нічим не покритий, оточили люди в повстяних піджаках, у домотканому одягу. Допитливі й жадібні очі стежили за кожним рухом товариша Назарова, прислухалися до кожного його слова, а він стояв простий, доступний для них, як старший брат, ласкавими очима вдивлявся в кожне обличчя, паче хотів запам'ятати ті обличчя назавжди! Він цікавився їхнім життям, щоб глибше вивчити й зрозуміти їхні думи й бажання. І люди охоче розповідали йому про себе.

— Ну ось я мав теж півморга землі, як і Лозинська, а дітей у мене п'ятеро. Брат мій до Америки поїхав, та не солодко йому в Америці... Пише, що живе у злиднях... Нема чого їсти, часто голодує... Проклинає в листах ту годину, коли зважився туди їхати. Воно ж недарма говориться: "Світ великий, а дітися нема де". Він там бідує, а я тут з сім'єю, бо хіба можна прохарчувати таку родину, як у мене, маючи всього півморга? Потрібна ще земля, а де її дістанеш, коли за один морг пан править тисячу злотих, а якщо земля краща, то й тисячу чотириста злотих треба за неї сплатити... Тисячу чотириста злотих!.. А я, наймитуючи, мав від пана всього вісім злотих на місяць та трохи збіжжя, аби-сте не мерла з голоду моя сім'я... Та трохи дров мав... Чи міг я при

таких заробітках придбати бодай невеликий шматок землі? У наймах, мабуть, довелося б мені й звікувати...

— Тепер уже вам землю не доведеться купувати. Земля належатиме тим, хто її обробляє, хто на ній працює. А хто працює? Ви, бідняки та середняки. Отже, ви і є на цій землі справжні хазяїни.

— То добре... То дуже добре...— загомоніла біднота.

— Скажіть, товаришу Назаров,— несміливо озивається з кутка жіночий голос,— як буде з лісом? Чи можна ліс рубати?

— Ні, не можна. Ліси треба зберігати. Це народне добро.

— А колись цей ліс належав архієпіскопові. Сам він утік, лишився тільки гайовий... то як бути з гайовим?

Семен Красняк помітив, що слово "гайовий" Назарову незнайоме, і він тут же його пояснив:

— Гайовий — лісничий, значить.

— Якщо цей гайовий людина освічена і хоче працювати на користь народу — нехай працює. А в лісі можна вирубувати тільки сухостійні дерева і видавати їх иайбіднішим людям.

— Скажіть, товаришу Назаров, як бути з школою? У нас троє польських учителів і жодного українського, а в селі дві третини українських родин.

— Українських вчителів знайдемо. Польські ж діти вчити-муться своєю рідною мовою.

— А я з сусіднього села... Прийшов оце запитати, чи правильно зробили... Як у нас були збори, то до селянського комітету обирали не тільки бідняків, але й куркулів, бо на тому дуже наполягали багаті ґазди. Вони казали, що так годиться...

— Ні, так зовсім не годиться.

Назаров записав собі до книжечки назву села й пообіцяв селянинові:

— Завтра я буду у вас сам. Розберемося. Помилку виправимо. Ну, а народна міліція у вашому селі є?

— Був жандарм, та втік кудись... Так що зараз нікого немає... І міліції немає.

— Треба, щоб була. Народна міліція мусить допомагати селянському комітетові, мусить охороняти спокій громадян. З'явиться у селі невідома людина — хай звертається до комітету. Слід затримувати підозрілих, тих, що вештаються пе знати чого, щось розпитують, поширюють недобрі чутки, сіють паніку, розповідають усякі вигадки про Червону Армію, про Радянську владу. Таких осіб треба затримати, привести до селянського комітету, розпитатися: хто вони, звідки, нащо сіють ворожнечу...

— Товаришу Назаров... Я теж з сусіднього села... Хочу спитатися. У нас є фільварок, так його зграбували селяни. Що робити? Як постягати добро? Грабували не бідняки, а заможні ґазди. Позабирали збіжжя, позабирали корів, коней... А один селянин тримав панську корову три дні, а па четвертий випустив її на економію.

— Бідний?

— Дуже бідний... Він у того пана довгі роки наймитував.

— Значить, там не обійшлося без провокації. Хтось наймита налякав... А щодо поміщицького майна, то його слід зібрати. Нехай селянський комітет займеться цією справою і відбере у глитаїв усе, що вони награбували. Землю ж поміщицьку розділити. У кого з бідняків немає коня — дати коня. Корови нема, а родина велика, бідна — виділити такій родині корову, допомогти збіжжям — видати жита, пшениці.

Марія Лозинська сиділа тут же і разом з усіма слухала товариша Назарова...

І чим більше вона його слухала, тим реальнішою ставала її завітна мрія — мати корову. От же й іншим людям з сусідніх сіл радить він, щоб найбіднішим родинам допомагати і збіжжям, і лісом, і коровами.

"Якщо в тих селах можна це робити, то чому ж у нашому не можна? Але в кого ті корови брати? Певне, в архієпіско-па... Він утік, а господарство залишилось... І господарство, і ліс".

Марія Лозинська добре знає тих корів, бо кілька літ працювала на фермі в архієпіскопа дояркою.

"Тільки ж нас, бідняків, більше в селі, аніж корів на тих двох фермах... Ну, що ж? Тоді можна й так зробити: одну корову давати на дві сім'ї або й на три... І то щастя!.. Ой, де ж ти, товаришу Назаров, узявся, що таку радість приніс до нашого краю... Брат... Як старший брат..."

Марія Лозинська вдячними очима дивилася на гостя, а з голови не виходила надійна думка: "Він сказав... Він обіцяв... І Красняк обіцяв... Я вже дочекаюся, спитаюсь... Коли б не мали вони гадки, щоб мені визначити корову... нащо б говорили про таке? Чекатиму..."

Як і всі присутні, вона жадібно слухала все, про що питалися в нього селяни і що відповідав Назаров на їхні запитання. Люди й не думали швидко розходитись, а, навпаки, сюди прибували по двоє, по троє... Уже навіть не було де стати, і тоді довелося розчинити двері до сусідньої кімнати. Там теж згодом стало людно, бо чутка про "пана-товариша" швидко ширилась по селу. А воно ж кожному хотілося не тільки глянути на комуніста з великої України, але й послухати, що той чоловік говоритиме.

Непомітно проминув час. Уже зовсім смеркло. Довелося засвітити лампу. Люди цікавились життям колгоспників. Та найбільше здивовані й захоплені були жінки, коли Назаров почав розповідати їм про колишніх наймичок Ганну Кошову та Олену Хобту, що стали прославленими ланковими на весь Радянський Союз.

— Невже то може бути? Невже ці люди вийшли з простого народу? — дивувалися присутні і тішилися з того, що колишні бідняки за Радянської влади, при колгоспному ладу стали знатними й багатими людьми.

— А чи нам можна зараз організувати колгосп? — почувся з другої кімнати чоловічий голос. Не видно було, хто запитував, бо туди ледве пробивалося тьмяне світло гасової лампи. Люди затихли. Кожне слово Назарова було чути всім.

— Чи можна утворювати колгосп зараз? Я думаю, що можна, тільки для цього потрібно...

Назаров не докінчив своєї думки. За темним вікном пролунав постріл. Брязнула шибка, посипалось на долівку скло.

Це сталося так несподівано і так приголомшило всіх, що люди скам'яніли. Семен Красняк кинувся було до лампи, щоб загасити її, але

Назаров легким дотиком руки спинив його, прислухаючись до глухого тупотіння за вікном...

— Чуєте? Вони втекли... Пошліть міліцію...

Та Красняк, вихопивши з кишені револьвер, сказав:

— Я сам... Я зараз...— і знову Назаров спинив його одним лише поглядом, а сам, глянувши на присутніх, що не отямилися ще як слід від пострілу, сказав:

— Спокійно, товариші, спокійно...

Але спокою вже не було. Загриміли лави, знявся крик, давка біля дверей. Першими кинулися втікати звідси жінки та дівчата. І тільки Марія Лозинська залишалася на місці. Очима, сповненими тривоги й жаху, вона дивилась на товариша Назарова, який, здавалося, і сам того не помічав, як у нього з рукава воєнної гімнастерки на білий папір блокнота краплина за краплиною падала яскраво-червопа кров. Якась нестримна сила повела Марію Лозипську вперед, до стола... Вій стрівся поглядом з нею, він перший помітив її переляк.

— Що таке? Що з вами, товаришко Лозинська? Чим ви так стривожені? — В голосі його, у погляді голубих променистих очей світився дивний спокій, наче нічого з ним не трапилось. Він навіть посміхнувся до неї, і цю посмішку вона зрозуміла як бажання її заспокоїти. — Ви, Маріє Антонівно, злякалися пострілу?

Та Лозинська, вказуючи на блокнот, промовила:

— Кров... То ж ваша кров... Бачите?

— Знаю...— Він підвів руку, перевіряючи серйозність поранення. І чула Марія Антонівна, як він сказав: — Залякати нас хочуть... Спинити... А ми... не спинимось!..

— Давайте... перев'яжу...— І Марія Лозинська рішуче скинула з голови свою сіру хустину...

* * *

Пробіг час, як біжить стрімка вода у Бистриці. Та ще й не натішилася Марія Лозинська вдосталь тією коровою, що виділив для неї селянський комітет, як завітну й давню мрію її, щастя її затьмарили фашисти, що насувалися з німецької сторони.

Пролітали над селом ворожі літаки, помічені чорними хрестами на крилах, сіяли жах і смерть...

— Ой, що ж воно буде? — запитувала сама в себе Марія Лозинська і сама собі відповідала: — Буде горе знову, злидні будуть, смерть оуде.

Чорний день, що його найбільше боялася Марія Лозинська, надійшов до невеликого прикарпатського села. І ось одного ранку, не заходячи до хати, хтось загрюкав палицею у маленьке вікно. Дзенькнула шибка, почувся знадвору владний голос солтиса:

— Виходь!

І вона вийшла з хати, бліда, збентежена, збагнувши одразу, що саме привело пана старосту разом з паном Губою до її двору.

— Ти, бидло, корову брала з фільварку пана Губи? — запитав староста, суворо насупивши брови.

— Я не сама... Мені визначив селянський комітет.

— Мовчати! — аж затрусився від люті пан староста, наче ці слова вжалили його в самісіньке серце.— Не смій більше згадувати про комітет... Забудь!.. Уже він не воскресне. А тобі наказую зараз же доставити корову панові Губі. А про відшкодування й відробіток за корову... про це буде тобі інший наказ.

— Пане старосто, я ж не сама...

— Сама... Сама вибирала! — закричав Петро Губа, і його маленькі й масні очиці налилися скаженою люттю.— Ще ти мені відробиш... Відробиш, скільки я того захочу... Про це ми з паном солтисом уже домовились, щоб по закону, по правді... А корову одведи... Сама одведи на те місце, звідки її взяла... І не барися... Доки обійдемо з паном солтисом інші хлопські двори, щоб уже моя корова стояла на фермі... Чуєш? Та дивися мені, хамко, щоб усе було зроблено, як тобі наказує пан солтис. А то може і з тобою таке статися, як з твоєю...

Він не докінчив, не назвав ім'я, бо помітив, як від цих слів рвучко підвелася схилена голова, а очі сповнилися враз таким холодним гнівом і образою, так вп'ялися в обличчя панові Губі, що той мимоволі ступив крок назад.

І хоч вона ні слова не промовила, але пан Губа відчув у цю хвилину, що Лозинська може кинутись на нього, вчепитися цупкими руками йому в горло. І ще може, не дай господи, задушити. Людина в злобі одчайдушна.

— Ходімо, пане старосто... Ходімо, бо ще нам доведеться у багатьох хлопів побувати.

Пішли вони, не причинивши за собою хвіртки, а Марія Лозинська так і лишилася стояти приголомшена серед двору. Все, що зараз трапилось,

видавалося їй тяжким сном. Але ж це не сон... Ні, не сон, бо он на землі валяються скалки з розбитої шибки, а у вухах ще й досі лящать образливі слова пана старости і пана Губи. Треба виконувати наказ, бо лиха не обберешся, бо тепер уже нема селянського комітету,— тож немає кому захистити бідну людину.

У хаті міцно спали діти. Нічого не чули й не бачили, як їхня мати увійшла до хлівця, поставила дійницю з теплою водою.

— Ну, ось і розлучають нас з тобою... Сам пан староста наказав... Щоб одвела... Знову настане для мене життя тяжке... Дітям моїм не бачити молока... Розумієш, як я маю тепер жити, і куди подінусь, і що робитиму?

Корова дивилась на свою господиню лагідними очима і, як завжди, лизала їй руку своїм зволоженим і теплим язиком.

— Годувальнице ти моя... Та я ж тебе і напою вчасно, і ситої трави нажну біля Бистриці, і свіжу підстилку дам... А тепер нас розлучають... І нічого я вдіяти не можу, ніде захисту тепер собі не знайду...

Ніхто не чув і не бачив, як у ветхому хлівці прощалася Марія Лозинська з своїм коротким щастям. Ніхто не бачив, як котилися з очей її рясні сльози.

Та хто зарадить, хто допоможе їй, коли не стало в її селі Радянської влади, коли немає селянського комітету.

Мовчазна і строга, взяла вона корову па налигач, повела з двору.

На вулиці зустрічалися їй люди — не помічала їх, бо голова її була наче в тумані, а очі завіяні сльозами...

Та коли повернулася додому її глянула на своїх дітей, що безтурботно спали й не відали, яке нещастя скоїлося з ними, мати не змогла більше втриматись. Як весіння вода прориває часом нетривку земляну греблю, так несподіване горе прорвалося з грудей її одчайдушним криком і стогоном...

Впала Марія Лозинська на постелю, забилася в гіркому безутішному риданні...

Достигали хліба на тій землі, що її наділяв бідноті селянський комітет. Такого врожаю давно не бачили на полях. Жито — на зріст людини, густе, добірне, а поміж ним наче кров розбризкана— так рясно та буйно цвітуть багряні польові маки.

Стоїть коло своєї ниви Марія Лозинська, прислухається, як шумить під вітром достигаюче колосся, але не звеселяє воно її засмучених очей.

Непокоять сумніви: чи дадуть же їй зібрати оцей багатий врожай, чи, може, відберуть, як одібрали корову. їхня тепер влада, їхня сила.

Снуються думи невеселі, снуються, жалять серце тривожними передчуттями.

"Ой, не дадуть, мабуть, не дадуть зібрати врожай, бо нема кому захистити нас, бо знову тепер брехня па покуті сидить, а правда біля порога тулиться..."

І згадувала товариша Назарова. "Де він? Що з ним? Чи повернеться знову до нашого краю, чи, може, його вже й на світі..."

Чорні думки напливали, мов осінні хмари, віяли смутком на душу, жалили серце... Хотілося, щоб він жив і після війни знову прийшов як посланець Комуністичної партії, прийшов переможцем сюди, до її

рідного краю, і щоб на віки вічні стала тут непорушно, мов кам'яна гора, рідна, добра й ласкава до трудящої людини Радянська влада.

"Ой, коли ж теє щастя та знову до нас повернеться? Та чи довго ж нам доведеться його ждати? Чи побачу я той переможний день?"

Стоїть біля ниви Марія Лозинська зажурена та засмучена, а стороною, у небі ясному, синьому, гудуть зловісно ворожі літаки... Летять, мов коршаки хижі, несуть під холодними хрестами смертельні вантажі...

В очах селянки спалахує до них і гнів, і лють... Це ж вони скинуть бомби над мирними радянськими містами й селами, де живуть і працюють мирні люди, що про їхній геройський труд розповідав товариш Назаров.

І знову ввижався їй образ комуніста саме таким, яким лишився в її пам'яті у той незабутній вечір, коли стояв він, поранений, біля стола.

"Хіба можна таких людей залякати чи підкорити? Такі люди, як Назаров, переможуть... Діждуся... Вірю..."

...А жита все шумлять... А жита наче теж надійні слова промовляють: "Жди, Маріє, жди... Вони прийдуть... Вони не забули про тебе, про твоє горе й тяжку твою долю. Прийдуть сюди твої брати, визволять тебе з неволі фашистської і знову ти зазнаєш радості й щастя. Жди їх, Маріє..."

Прислухається вона до того шелесту, зриває потім колос, виминає зерно. Вже скоро можна буде н за серпи братися.

І дійсно, через два дні рано-вранці вийшла па поле Марія Лозинська, вийшли й інші бідняки своє жито жати. Та не встигли вони й по кілька снопів зв'язати, як примчали сюди багаті ґазди.

Підбіг до Марії Лозинської пан Губа.

— Ти що тут, бидло, робиш? — гримнув він, задихаючись, і обличчя його аж посиніло від люті.— Що робиш, питаю?

— Хіба не бачите? Жну своє жито.

— Бачу... Але хто дозволив?.. Хто-о-о?

— Моя нива, то я і жати її мушу, коли схочу.

— Твоя?.. Твоя нива? — закричав, ще дужче лютуючи, пан Губа.— Брешеш, бидло!.. Це моя нива!.. Моя земля!..

— Як це ваша, коли я своїм зерном її засівала. Та й на те ще зважте, пане... Хто моїм дітям хліба дасть, якщо я сама...

— До Назарова!.. До Москви тепер звертайся... Най вони тобі хліба дають, а тут жати не смій! Моя земля... Мій і врожай. А ти зараз же забирайся звідси, щоб і духу твого, хамко, тут не було... Геть! — кричав він, скаженіючи все дужче.— Геть, бидло! Геть, хлопко!.. Моя земля!.. Мій урожай... Ге-е-ть!..

Знесилена, ображена переступила Марія Антонівна через поріг рідної хати.

— Мамо... Мамочко!..— кинулись до неї діти, обняли рученятами, заплакали, а вона тільки дивилася на них, дивилася й мовчала...

* * *

Ніч. Сплять діти, та не спить Марія Лозинська. Снуються думи, пливуть одна за одною, мов хмари осінні, важкі, похмурі, безрадісні...

Пригадується незабутній день, наче все діялося вчора. Сиділа вона край вікна, латаючи комусь з дітей сорочку. Коли це раптом рвучко розчинилися двері і до хати влетіла найстарша її донька Катруся. Очі горять. На обличчі відбилася бурхлива, нестримна радість.

— Мамцю!.. Ой мамцю, чи ви чули новину?

— Яку?

— Мамцю, Червона Армія йде пас визволяти.

Це була вість ясна, мов сонце. Цс було щастя, що його ждала не тільки Марія Лозинська, а увесь трудовий народ. Це була завітна мрія всіх, хто з надією позирав на схід, сподіваючись на братню допомогу. Знав уярмлений народ, і знала Марія Лозинська, що там, де етапе Радянська Русь,— там папству кінець! Там для бідної людини усміхнеться краща доля.

Та недовго тішилась тією новиною Катруся, бо хтось пустив між народом недобру чутку, мовляв, Червона Армія спинилась коло Бориславa і далі не піде.

Пам'ятає Марія Лозинська, як зажурилися тоді бідні люди. А Катруся її смутна спати лягає, смутною зранку встає та все зорить у той бік, звідки мають прибути червоні танкісти.

Все жде! І зранку жде, і ввечері жде, а їх, соколів рідних, нема та й нема.

А потім знову село облетіла радісна вість — йдуть танки. Всі землі Західної України звільнятимуться від польського панства.

Повеселішала Катруся. У хаті їй не сидиться. То на гору вийде і звідти зорить молодими очима на схід, то забіжить до подруг і

домовляється з ними, щоб готували дівчата живі квіти для зустрічі з визволителями.

І ось однієї ночі в темні шиби вдовиної хати постукали якісь невідомі люди. Прокинулась Марія Антонівна, прокинулась і Катруся, підійшли разом до віконця, приглядаються. Стоїть їх четверо у військовій формі.

— Хто? — спитала Марія Антонівна.

— Розвідники... Червоноармійці,— почулася глуха відповідь знадвору.

— Мамцю! — скрикнула радісно Катруся.— Чуєте? Червоноармійці... Прийшли... Діждалися... Мамцю, я сама їм зараз відчиню.

За хвилину всі четверо зайшли до хати, але чомусь не привітались. Та цьому не надали ніякого значення ні мати, ні дочка. Один з прибулих спитав:

— Може, є лампа а чи свічка?

— Люди ми бідні. Лампи не маємо, а каганець засвічу... Та сідайте ж, сідайте, дорогі гості.— Вона розшукала сірники, і в хаті розлилося тьмяне світло каганця.

— Та чому ж ви стоїте? Сідайте... Ви, певно, втомилися з дороги, а може, і зголодніли? Я зараз вам бараболі зварю, хочете? Більше нічим частувати.

Жоден не сів. Лише отой, що про лампу запитував, очей не зводить з дочки.

— Це тебе Катрусею звуть?

— Мене,— відповіла, дивуючись, дівчина. Та і як їй не дивуватись, коли вона оце вперше в житті зустрічається з розвідниками. Звідки ж їм стало відоме її ім'я? — Вам, мабуть, хтось про мене розповідав?

— Та-ак. Значить, потрапили правильно,— сказав той же гість, не відповідаючи на запитання.— Що ж, ніч довга, а час ще є... Можна розпитатися...

Марія Лозинська швидше відчула серцем, аніж збагнула розумом, що до її хати завітали не вони, не червоноармійці... "А хто ж, хто?—думала вона, бліднучи на виду.— Невже це переодягнені куркулі? Але чому ж вони прийшли саме до мене? Чому? Що їм тут робити? Навіщо потрібна їм моя Катруся?"

Схвильована, скута страхом і передчуттям чогось недоброго, мати, як орлиця, зірко стежила за кожним із них, а особливо за дочкою, яка ще, певно, не розгадала, з ким розмовляє зараз.

"Що ж робити? Як діяти? Хіба гукнути сусідів?" Але цю думку відкидає геть, бо розуміє, що оці озброєні мовчазні й суворі люди не випустять її з хати. "А може, я помиляюсь? Люди в поході стають неговіркими, суворими... Може, і справді розвідники, розпитають, що їм треба, та й підуть собі. Даремно тільки я хвилююсь".

— Що ж ти, Катрусе, ждала нас?

— Ждала... Ой, як ждала! Ми квіти приготували для вас... Думали — удень ви прийдете, а ви, бач, вночі прийшли. І— я ще казала подружкам: "Дівчата, кажу, ви ж найкращі квіти зривайте, бо ми будемо зустрічати червоних танкістів". А мої квіти у світлиці. Я зараз їх принесу.

— Зажди, Катрусю. Не йди нікуди. Ще ми не скінчили розмови. Ти нам квіти з дівчатами готувала, а ми теж не без подарунка. Ми тобі, дівчино, приготували... кулю!

Не встигла навіть отямитись Марія Лозинська, щоб заступити собою дочку, як пролунав у хаті постріл...

...Пливуть спогади, пливуть, мов хвилі на Бистриці, розчулюють їй серце.

Бідна, нещасна мати!

Не розгадала вона тоді підступних і жорстоких намірів ворога, що вбивством Катрусі сподівався застрахати всю молодь села, закрити їй шлях до правди, до омріяної волі, до кращого життя. Все це зрозуміла вона потім, коли прибув до її рідного краю товариш Назаров, прибув, як вірний друг, як старший брат.

"А вони й на нього вчинили замах. І все для того, щоб не було у нас тут Радянської влади".

І постає зараз перед очима світлий образ посланця Комуністичної партії, вчуваються навіть його слова, сказані в селянському комітеті після поранення: "Залякати пас хочуть, спинити, а ми... не спинимось!"

"А ми не спинимось! — повторює Марія Антонівна.— Не спинимось!"

За вікном чути кроки. Марія Лозинська пізнає того, кого досі оце, не лягаючи спати, ждала. Умовний стукіт у шибку, і ось уже він, високий, широкоплечий, а з ним ще двоє озброєних хлопців переступають через поріг, вітаються з хазяйкою, говорять пошепки, щоб не розбудити дітей.

— Може, каганець засвітити?

— Навіщо? Ми зараз підемо.— І він простягає їй згорток.— Оце ось тобі, Маріє, листівки. Останні зведення Радінформ-бюро.

— Добрі вісті з фронтів?

— Добрі. Сама прочитаєш і людям роздаси. Ти знаєш, кому давати.

— Знаю.

— Вісті, Маріє, славні. На широкому фронті нашими військами прорвано фашистську оборону. Захоплено багато полонених і військової техніки. Червона Армія просунулася вперед аж на чотириста кілометрів. Вісті, як бачиш, добрі... Народ радітиме. А це ось, візьми хлібину і трохи пшона — кашу дітям звариш.

— Спасибі,— відповіла зворушена Марія Антонівна,— спасибі вам. Коли б не ви, певно, повмирали б уже мої діти з голоду... Та і я разом з ними...

— Таке скажеш... Повмирали... Нехай умирають вороги! Збирайся ж, Маріє, та підемо. Час не жде.

— А що ж мені збиратися? Я готова...

— А ти ж усе як слід перевірила? Промаху не буде?

— Не повинно бути. Дружина його до своєї сестри поїхала гостювати. Вдома лишилися тільки він та наймичка.

За хвилину всі четверо, вийшовши на покручену й тиху вулицю, відчули знайомий, але неприємний сморід згарища. Обминути цієї садиби не можна. І отой, високий, першим спинився тут, біля обгорілої груші, і спинилися мимоволі всі.

— Тут була моя хата,— промовив він таким голосом, якого ще зроду не чула Марія Лозинська.— Та хата що? Хату нову поставити можна... Дружину мою отут спалено... живцем... Діток потоптано кіньми...

— Ходімо... Не ятри свого серця... Час не жде, нам треба поспішати. — Йшли далі, похмурі, мовчазні. Ось уже й знайомий будинок. Всі вікна в ньому темні, тільки одне, крайнє, світилося тьмяно, саме так, як домовлялися.

— Ви тут мене заждіть, а я зараз усе розвідаю.— І Марія Лозинська сторожко пішла вперед. Та не встигла ще дійти до воріт, коли це з густого куща бузку почувся притишений жіночий голос:

— Ти, Маріє?

— Я,— так же тихо відповіла розвідниця, озирнувшись навколо.

— Давно вас жду. Тільки чомусь моторошно мені стає. Уже він мою сестру відправив до Німеччини. Боюсь, Маріє, коли б і мені чого не заподіяв.

— А ти не бійся. Стій на одному: "Не чула нічого, не знаю нічого: Нагрянули вночі німці, забрали з собою, а куди забрали — звідки ж мені знати". Говоритимеш, як я тебе навчала.

— Ой Маріє, страшно... Адже хазяїн не сам. Учора ввечері прийшов до нього в гості пан Губа, пиячили довго, а тепер сплять обоє, мов побиті.

— То і пап Губа тут? — здивувалась і зраділа Марія Антонівна, але її радості не помітила й не зрозуміла наймичка, у якої па серці була своя ще досить свіжа рана.

— Плакала... На колінах благала: "Згляньтеся, паночку! Пожалійте!.." Не глянувся... Не пожалів... "Я,— каже,— не тільки твою сестру, а ще сотні душ відправлю до Німеччини. Хай роблять". Йому що? Коли б свою дитину в неволю... а чужих хіба йому шкода?

— Ти скажи,— перебила її скаргу Марія Антонівна,— собаку одвела до саду?

— Одвела. Біля груші, в будці... Як ти мені радила.

— Ну, іди тепер до хати, а ми зараз усі будемо тут.

Минула, може, хвилина, а може, і дві, коли хатній поріг переступили озброєні люди. Тремтячими від хвилювання руками засвітила наймичка лампу і першою зайшла до світлиці. Ні пан солтис, ні пан Губа не прокинулись, бо добрий був у них сон з перепою.

— Ану, пани, годі вилежуватись. Пора вставати! — владно сказав прибулий. Голос його розбудив і сповнив жахом обох.

— Ти?! — вигукнув пан солтис і хотів було простягнути руку під подушку, але так і застиг, бо чорний ствол партизанського автомата вчасно й погрозливо спинив лихий намір.

— Обеззброїти! — наказав бійцям командир загону Семен Красняк.— Підете з нами, пани... до лісу... На суд і на розправу!..

* * *

До хати Марії Лозинської увійшла заплакана сусідка.

— Ой горенько! Та доки ж вони мучитимуть нас? Та ми ж уже й так настраждалися при фашистах, а тепер нас іще банде-ри терзають.

— Говори, що сталося?

— Хіба не чула? Жити нам, прокляті, не дають... Забили...

— Кого? — І Марія Лозинська відчула, як серце її взялося тривожним холодком.— Кого забили?

— Секретаря сільради. На весіллі гуляв. Так вони влетіли, переодягнені в міліцейську форму, і там, за столом... дві кулі йому в груди... А він же ще молодий...

Сусідка гірко плакала, а біля печі стояла Марія Антонівна, бліда, схвильована, але рішуча. Знову пригадався їй товариш Назаров, і вона сказала:

— Залякати нас хочуть, спинити... А ми пе спинимось! Хай знають, не спинимось! Радянська влада нам допоможе.

— Чула я, вже їх, бандитів, виловлюють по лісах та по селах. Але ж ліси великі. Всіх, мабуть, не переловлять.

— А ми що, згорнувши руки будемо сидіти та ждати? Ми допоможемо виловлювати бандитів. Від народу нікуди вони не сховаються і не втечуть.

— А поки що вони он які злочинства роблять. Секретаря сільради забили. Семена Красняка підстрелили. Другий місяць чоловік у лікарні рану гоїть. Ой Маріє, я вже думала про тебе. Недарма вони папірець на твоїх воротях наклеювали. Боюся, щоб і тобі якогось лиха не заподіяли. Краще втікай з села, втікай, Маріє, до моєї тітки. Вона в районі живе. У неї якийсь час перебудеш.

— І навіщо отаке мені радити? "Втікай!" А хто ж Радянську владу у нашому краю кріпитиме? Хто захищатиме її від ворогів? Над цим ти

думала? Нам треба колгосп організовувати, трактори діставати, машини всякі та братися за господарювання, щоб люди кращого життя зазнали, щоб у кожній трудовій сім'ї були достатки, радість та щастя. Про це нам думати слід, а ти мені радиш втікати до твоєї тітки. Я при німцях нікуди не втікала, а допомагала чим тільки могла нашим партизанам. А тепер, коли знову Радянська влада навічно стала у нашому краю, то як можна про втечу думати? Не втікати з села, а битися нам треба, громити їх, недолюдків!

— Боюсь!.. Ой боюсь за тебе, Маріє. Десь підстережуть тебе вночі або до хати прийдуть, як колись приходили до твоєї Катрусі.

Може, і не думала говорити того сусідка, бо цією згадкою мимоволі розкрила матері давню незагоєну рану. Замовкла на хвилину Марія Антонівна, пригадавши довіку незабутню трагедію, що сталася в оцій хаті.

— Що ж,— тихо відповіла хазяйка.— Я тепер смерті не боюсь. Коли навіть і заб'ють мене, я знаю, Радянська влада нікому не дозволить скривдити моїх дітей, вона пригорне їх і приголубить. Тільки серцем чую: не нам загибати. Хай загибають вороги!

Помовчали жінки, тоді сусідка сказала: 403

— Дивлюсь на тебе, Маріє. Одчаяна ти... Нічого не боїшся.

— Треба дуже ненавидіти ворогів, дуже... як я їх ненавиджу, тоді, мабуть, і страху не буде.

Сусідка, трохи заспокоївшись, спитала вже про інше:

— Ну, а він же, Семен... Як себе почуває? Провідувала його?

— Провідувала. Скоро має виписатися з лікарні.

Марія Антонівна, згадавши про піч, кинула в неї сухого га-тиння, переламавши його в себе на коліні.

Раптом обидві жінки прикипіли очима до вікна, крізь яке було добре видно автомашину, що спинилася перед хатою.

— Хто б же це до мене? А може, і не до мене? — промовила, сумніваючись, господиня. Та сумнів одразу зник, коли вона побачила його...

— Семен! — аж скрикнула, і цей радісний крик мимоволі розкрив її душу, її потайні мрії, її приховані досі почуття. Забувши навіть про сусідку,' Марія Антонівна, сповнена нестримної хвилюючої радості й щастя, метнулася з хати, не причинивши за собою дверей.

їй перехопило дух, кинуло в жар.

"Ой, що ж це зі мною робиться? Він же може помітити, здогадатись... А я ж не дівчина..."

Та душа її в цю хвилину, як птиця, линула до нього, чиста душа, світла, любляча... І він не міг цього, звичайно, не помітити. Тому, мабуть, довше, аніж то годиться, спинився поглядом на її сяючих від щастя очах, все розгадав, все зрозумів одразу, бо на його блідих щоках теж зайнявся слабий рум'янець.

— Ну, ось і прибув я... Та не сам, з гостем... Провідав мене, з лікарні забрав...

— А хто ж він... гість? — запитала Марія Лозинська, приглядаючись до людини у військовій формі, нагородженої бойовими орденами та медалями, що поволі виставляла з розчинених дверцят ще не зовсім загоєну цогу.— Хто такий?

— Не пізнала хіба?

— Ой матінко! — скрикнула раптом Марія Лозинська, коли гість, спираючись на палицю, вийшов з автомашини.— Ви?.. Товариш Назаров?..

— Як бачите,— відповів, посміхаючись, гість.— Недарма кажуть: "Гора з горою не сходиться", а ми ось з вами знову зустрілися. Додому з війни повертаюсь. Вирішив по дорозі старих друзів провідати. Драстуйте, Маріє Антонівно!

Хвилька вагання, наче ще раз хотіла впевнитись, що перед нею стоїть не хто інший, як сам товариш Назаров, про якого в час Вітчизняної війни згадувала не раз, мріючи з ним зустрітися.

І ось сьогодні так нежданo-негадано зустрілися. Радість, трепетна, гаряча, хвилююча, переповнила серце Марії Лозинській, і вона, не стримавшись, з риданням упала йому на груди, примовляючи:

— Сокіл наш... Брат наш... ріднесенький...

На них обох дивився не менш зворушений Семен Красняк, відчуваючи, як у нього самого теж заперчило в горлі і з очей скотилася скупа чоловіча сльоза.

1953